

Ботобекова Д.У.

ҮЧ ТЫБЫШТЫК ТИЗМЕКТЕН КУРАЛГАН СОЗУЛМА
ҮНДҮҮЛӨРДҮН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

Ботобекова Д.У.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ДОЛГИХ ГЛАСНЫХ СОСТОЯЩИХ
ИЗ ТРЕХ ЗВУКОВ

D. Botobekova

THE ORIGIN OF LONG VOWELS WITH CONSISTING
OF THREE SOUNDS

УДК: 811.51

Бул макалада кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдүн баыпкы тыбыштык курулуштарынын келип чыгышы тууралуу баяндалат. Алардын ичинен үч тыбыштык тизмектен пайда болгон созулма үндүүлөрдүн келип чыгуу жолдору айтылат. Үч тыбыштык тизмектен пайда болгон созулма үндүүлөр, эки үндүүнүн ортосунда турган кээ бир үнсүз тыбыштардын түшүп калышынан жаралганын тастыктайт. Ошондой эле үнсүз тыбыштын эки жагындагы үндүүлөр окшош, бирдей болушса, созулма үндүүгө өтүүгө оңой болоорун көрүүгө болот. Мындан тышкары ортодогу үнсүз тыбыш түшүп калса анын эки жагындагы үндүү тыбыштардын арасы кээде тыным менен айтылганын байкайбыз. Созулма үндүүлөрдүн ушуга окшогон мисалдарын кептик практикада баыпкы өткөрүп азыркы абалга жеткенин көрбүз. Эски түрк тилдеринде созулма үндүүлөрдүн жоктугуна байланыштуу ошол кездердеги кээ бир сөздөр созулмага айлана албаган. Ошону менен бирге, алар сөз ичиндеги үндүүлөр менен ээрчишүүгө үлгүрө алган эмес.

Негизги сөздөр: туюк, тизмек, муун, созулма, тилдер, тыбыш, үндүү, жазма, тамга, мүчө.

В данной статье описывается происхождение начальных фонетических структур долгих гласных в кыргызском языке. Среди них рассмотрим происхождение долгих гласных состоящих из трех звуков. Долгие гласные состоящие из трех звуков подтверждают, что они образованы путём опускания некоторых согласных звуков между двумя гласными. Также можно увидеть, что если гласные по обе стороны от согласного схожи, то будет легче переключиться на более длинный гласный звук. Кроме того, можно заметить, что если согласный посередине опускается, то расстояние гласных с обеих сторон произносится с паузой. Мы видим, что такие примеры долгих гласных достигли своего нынешнего состояния, благодаря опыту в речевой практике. Из-за отсутствия долгих гласных в древнетюркских языках некоторые слова того времени не стали долгими. Из-за этого они не успевали следовать за гласными в слове.

Ключевые слова: закрытый, слагать, слог, долгий, языки, звук, гласный, письменный, буква, окончание

This article describes the origin of the initial phonetic structures of long vowels in the Kyrgyz language. Among them, we will consider the origin of long vowels consisting of three sounds. Long vowels consisting of three sounds confirm that they are formed by omitting some consonant sounds between two vowels. You can also see that if the vowels on both sides of a consonant are similar, it will be easier to switch to a longer vowel sound. In addition, you can notice that if the consonant is omitted in the middle, then the distance of the vowels on both sides is pronounced with a pause.

We see that such examples of long vowels have reached their present state, thanks to experience in speech practice. Due to the lack of long vowels in the ancient Turkic languages, some words of that time did not become long. Because of this, they did not have time to follow the vowels in the word.

Key words: closed, compose, syllable, long, languages, sound, vowel, written, letter, ending

Кыргыз тили азыркы кезде территория жагынан алтай, хакас, тува жана шор тилдеринен алыста тургандыгына жана тыгыз байланышынын жоктугуна карабастан, бир же эки муундуу үңгү сөздөрдөгү созулма үндүүлөр боюнча ошолор менен биримдикти түзөт, анткени кыргыз тилинин созулма үндүүлөр катышкан сөздөрү жана алардын тыбыштык курулуштары аталган тилдердикине жакын келет. Мына ушул окшоштуктун өзү эле тилибиздин, демек элибиздин, тарыхына байланыштуу көп нерселерден кабар берет. Баарынан мурда аталган тилдердин өкүлдөрүнүн бабалары качандыр бир убакта өз ара тыгыз карым-катышта болушканын көрсөтөт. Кыргыз тилинде бул жалпы окшоштуктар менен бирге аны енисей тобундагы кээ бир түрк тилдеринен айырмалай турган өзгөчөлүктөр да бар. Мындай бөтөнчөлүктөр катарында ачык муундагы эринчил созулмаларды (суг < суу ж.б.) жана мүчөдө да созулма үндүүлөрдүн орун алышын атоого болот. Бул жагынан жана үндүүлөрдүн эринге карата ээрчишүүсү боюнча да кыргыз тили сибирдеги түрк тилдеринин ичинен алтай тили менен биримдикти түзөт. Жогорудагыларга окшогон бирди-жарым бөтөнчөлүктөр енисей тобундагы түрк тилдеринин созулма үндүүлөр боюнча болгон негизги жалпылыктарын жокко чыгара албайт, ал эми аталган айырмалар болсо ошол тил топторунун өз ич ара тарыхый конкреттүү өнүгүшүнөн келип чыккан кийинки кездеги кубулуш.

Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр менен айтылуучу сөздөрдүн ичинде төл сөздөр менен бирге монгол жана араб-иран тилдеринен кирген сөздөр да бар. Монгол менен түрк тилдериндеги (маселен, кыргыз тилинде) созулма үндүүлөрдүн фонетикалык жасалыштары окшош. Монгол сөздөрү, негизинен, кыргыз тилине созулма үндүүгө айланган калыбында

кирген, б.а. даяр түрдө кабыл алынган. Анткени монгол тилинин жазма эстеликтеринде кыска үндүүлөр менен айтылган сөздөрдүн ордуна азыр созулма үндүүлөр колдонулат. Тыбыштык ушул бөтөнчөлүккө карап, алар качандыр бир убакта, монголдор менен түрктөрдүн, маселен кыргыздардын, ар кыл карым-катыштары күчөгөн учурда, кабыл алынган дешке болот. Муну менен катар монгол сөздөрүнүн кээ бирөөлөрү, созулма үндүүгө айланчу шартка туура келгендери, енисей тобундагы тилдердин «лабораториясында» иштелип отуруп, созулмаларга өтүп кетиши да ыктымал. Мисалы: мон. *богоч*, кыр. *бооч*, *боочу*; эски мон. *сагат*, азыр *сад-га*, *саад*, кыр. *саат* ж. б. колдонулуп калган кыргыз тилинде болсо созулма үндүүлөргө өтүп кеткен. Алар кыргыз тилине тектеш тилдердеги варианттарынан, биринчи кезекте, тыбыштык курулушу боюнча созулма үндүүлөргө айланууга жакын тургандарынан жасалган.

Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү баштагы тыбыштык курулуштары боюнча төмөндөгүчө бөлүштүрүүгө болот;

1. Үч тыбыштык тизмектен пайда болгон созулма үндүүлөр.

Бул ыкма боюнча созулма үндүүлөр эки үндүүнүн ортосунда турган кээ бир үнсүз тыбыштардын түшүп калышынан жаралган. Алар эрте кезде үндүү+үнсүз+үндүү тыбыштык тизмектери бар сөздөр болушкан. Муну схема боюнча мындайча көрсөтүүгө болот: V+C+V [V-үндүү, C-үнсүз дегенди билгизет]. Ушул типтеги тыбыштык тизмектен, эки үндүүнүн ортосунан, адатта терең түпчүл [гъ (g)], жакын түпчүл [гь (g)] жана уяң [й, ң] тыбыштар орун алышкан эле. Андан ары өнүгүшүндө эки үндүүнүн ортосундагы аталган тыбыштар түшкөн, анын эки жагындагы үндүү тыбыштар болсо да өз ара биригишип созулмага айланган. Эгерде үнсүз тыбыштын эки жагындагы үндүүлөр окшош, бирдей болушса, созулма үндүүгө өтүүгө оңой болгон, үндүүлөр өз ара бир муунга биригүү менен чектешкен. Эгерде алар эки башка болушса, айталык, эрин-эринсиз же кең-кууш болушса, үндүүлөр өз ара алга же артка ээрчишүү жолу менен бири-бирине окшошушкан да, тыбыштык курулушу жагынан мурдагы эки муундун ордуна созулма үндүү катышкан бир муундуу түзүп калышкан. Мындан тышкары ортодогу үнсүз тыбыш түшкөн соң, анын эки жагындагы үндүү тыбыштардын арасы кээде пауза менен айтылган. Созулма үндүүлөр ушуга окшогон машакаттарды речтик практикада башынан өткөрүп отурушуп азыркы абалга жетишкен.

2. Эки тыбыштык тизмектен куралган созулма үндүүлөр. Бул типтеги созулмалар башта үндүү, үнсүз тыбыштардын тизмектеринен турганда, аягы адатта терең түпчүл [гъ] же жакын түпчүл [гь] менен

бүткөн, муну схема боюнча мындай белгилөөгө болот: [V+C]. Тизмектин аягындагы түпчүлдөрдүн дифтонгдорго айланышынан улам созулма үндүүлөр келип чыккан. Бул ыкма кыргыз тилинде бир муундуу сөздөрдүн аягында же алардын биринчи муунундагы созулма үндүүлөрдүн пайда болушунда негизги жолдордун бири.

3. Созулма үндүүлөр кыргыз тилинде кадимки эле кыска үндүүлөрдүн созулушунан да пайда болгон.

Созулма [аа] тыбышынын келип чыгышы.

1) а + г + а ~ ы >> аа;

Эски жазма мон. *багатур*, азыркы мон., *бур. баатыр*; кыр.алт. *баатыр*, тув. *маадыр*; каз., к.кал. *батыр*, өзб. *ботир*, б.түрк. (ен. эст.) *батур*. Эски түрк тилдеринде созулма үндүүлөрдүн жоктугуна байланыштуу ал кезде бул сөз (батур) созулмага айлана албаган жана ошону менен бирге, ал тургай, сөз ичиндеги үндүүлөрү да ээрчишүүгө үлгүрө алган эмес, тыбыштык түзүлүшү боюнча багатур сөзүнүн (*га* деген муундук бөлүгү түшүп калгандагы) кыскарган эле формасы: *багатур-батур*;

Эски жазма мон. *кагалга* (<кага — жап маанисинде), азыркы мон. хаалга(н) (<*хаа* — жап маанисинде), кыр., алт. *каалга*; тув. *хаалга*;

2) а + ң + а ~ и ы > аа:

б.түрк. *йаңак*, уйг., түркм., башк., с.уйг. *яңак* (өзб. *чакак*), түрк. *йанак*, к.бал. *джаяк*; кыр. *жаак*, алт. *йаак*, тув. *чаак*, хак. *наак*; каз., ~каз, к.кал. *маңыра*, як. *маңыра*, *магыра*, кыр., алт. *маара*, хак. *мари* (тув. *эyder*), эски мон. *магара*, азыр. мон. *маара*.

3) а + й + а > аа:

б.түрк. *тагай*, уйг. *гага*, өзб. *тога*; түрк., түркм., к.кал. *дайы*; кыр. *тага* (гов.), *тайа* (орф. *тая:тая жеңе*, *тая жезде*), *тай* (тая сөзүнүн кыскарган формасы: тай ата. тай эне; жаман тайын тааныбайт).

Жогоруда үндүүлөр ортосундагы терең түпчүл [гъ] тыбышы, кээ бир башка тилдердегидей эле, кыргыз тилинде уяң [й] тыбышына өткөн да, *тага*>*тайа* га айланган (сал. уйг. йыгын — кыр. жыйын). Андан соң эки үндүүнүн ортосундагы [й] тыбышы түшүп, анын эки жагындагы [а] тыбыштары өз ара биригишип созулма үндүүгө айланып кеткен. Кыргыз тилинде азыр ушул сөздүн төрт варианты тең колдонулат: *тага* (*говордо*) ~ *тайа* (*орф. тая*) ~ *тай* ~ *таа*; *тая жезде*//*таа жезде*, *тая жеңе*//*таа жеңе* ж.б.

Жогоруда айтылгандай, араб-иран тилдеринен кирген сөздөр түрк тилдеринин тыбыштык системасына ылайыкталган; үндүүлөр ортосундагы [h,x] жана [гъ] (кийинкисин тилине ылайыкташып, түрк элдери кошушкан) тыбыштарынын түшүшүнөн кыргыз тилинде созулма [аа] пайда болгон: түркм. *сагат*, каз. *сагат*, башк. *сэгэт*; кыр., к.кал. түрк.

саат; уйг. *саэт*, өзб. *соат* (<ир. *саэт*, көпт. түрү *саат*);

Созулма [э] тыбышынын келип чыгышы.

Кыргыз жана башка кээ бир тилдерде сөз ортосундагы жана аягындагы [й] өзүнүн чыгыш теги боюнча кээ бир сөздөрдө байыркы [г], [д], [ң] тыбыштарына барып такалат: б.түрк. *мүгүз* – кыр. *мүйүз*, *адгыр* – айгыр, *тод//то* – *той*, *тег-тий*, *тоң-той* (алт., хак., шор., тув., балчык маанисинде), *сөнүк* – кыр. *сөөк*, каз., *сүйек*. Түрк тилдеринде аталган бул тыбыштар бири-бирине туура келет, алар кийинкисинин түшүп калышынан кыргыз тилинде созулма [э] пайда болгон. [ң//г//й] да (*меңе// меге// мейе* - *мээ*), [д//з//й] сыяктуу эле (*эдер// эзер// эйэр* - *ээр*), тыбыштардын бири-бирине туура келиши болуп эсептелет.

Аталган созулма үндүү [ң], [г] тыбыштары [й] га өтпөй эле, сөз ортосунда түшүп калышынан жасалышы да ыктымал.

Ошол тыбыштар катышкан тизмектерден созулма [э] пайда болгонун төмөндө келтирилген фактылардан көрүүгө болот:

1) э + г + э > [эйэ] > ээ:

б.түрк. *йеген*, *йегин*, түркм. *еген*, түрк. *йеген*, уйг. *жыйэн*, өзб. *жиян*, к.кал. *жыйен*, кыр. *жээн*, алт. *йээн*, тув. *чээн*, каз. *жиен*.

Кыргыз тилинде бул сөздүн алгачкы формасы ээ ге да бар: ээси эки кылам дейт, эгем бир кылам дейт (макал);

2) э + н + э > [эйэ] > ээ;

б.түрк. *меңе*, *меңи*, *мейи*; лобн. *меге*, уйг. *миңе*, башк. *мейе*, өзб. *мийэ* (орф. *мия*), кыр., алт., тув. *мээ*, хак. *миш* (каз. *мый*, к.кал. *мий*., тат. *ми*). Демек, бул сөз түрк тилдеринде [г//н//й] тыбыштарынын бири-бирине туура келишине байланыштуу *меге// меңе// мейе* түрүндө колдонулган да, эки үндүүнүн ортосундагы [й] тыбышынын [< ң] түрүнөн созулма [э] пайда болгон. Эки үндүүнүн ортосундагы [ң > й] тыбышына өткөндүгүн байыркы түрк тилдеринин фактыларынын өзү эле көрсөтүп турат;

түркм. *эңек*, уйг. *иңек*, өзб. *ийэк* (орф. *ияк*), тат. *ийэк*, к.кал. *ийек*, башк. *эйэк*, кыр. *ээк*, каз. *иек* (б.а. *эңек* > *ээк*, ортодогу [й] түшүп калды);

3) э + й + э > ээ:

б.түрк. *ядер*, *эрез* (j), тув. *ээр*, хак. *изер*; түрк. *эйэр*, башк. *эйэр*, түркм. *эйер* (орф. *эер*), кыр. алт. *ээр*; уйг. *эгер*, каз. *эр*. Бул сөздө түрк тилдериндеги тыбыштык туура келүүлөр толук чагылтылган, ошонун менен бирге кыргыз тилинде сөз ортосундагы *и* байыркы *д* тыбышынан өнүгүп чыккандыгы ачык болуп турат: *эдер// эзер// эйэр* > *ээр*, салыштыр: б.түрк. (*ен*). *адак//* тув. *адак//* хак. *азак//* шор. *азак//* кыр., алт. *айак*;

б.түрк. *эдэр*, *ээр* (j), тув. *эдер*, түркм. *эйэр* (орф. *эер*), башк. *эйэр*, тат. *ияр*, кыр. *ээрчи*, к.кал. *эри* (б.а. *эдер// эзер// эйэр* > *ээрчи*);

Созулма [оо] тыбышынын келип чыгышы.

1) а + г + ы ~ у > [ow] > оо:

Созулма [оо] катышкан сөздөрдүн кээ бирөөлөрү түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде эринсиз кыска үндүүлөр менен айтылган. Кийин үндүүлөр ортосундагы терең түпчүл [гъ] жана жакын түпчүл [гь] тыбыштары «жумшарып» эрин-эринчил чормогой [w] га айланган. Кыргыз тилинин говорлорунда [w] тыбышы туюк муундуу (бооз) жана жабык муундуу (тоо) дифтонг формасындагы сөздөрдүн составынан кездешет.

[w]ны айтканда астыңкы менен үстүңкү эриндер чормоюшуп тийишер-тийишпес болуп куушурулат. Аба толкуну эриндин ошо кууш жеринен сыртка чыгат. Түпчүлдөрдүн «жумшарышынан» пайда болгон [w] артикуляциясы боюнча чормогой эрин-эринчил жана кууш (жылчыкчыл) болгондуктан өзүнөн мурунку кыска жана ачык кең үндүүлөрдү эринчилдерге өткөрүп жиберген. Эгерде алдындагы үндүүлөр башта эле эринчил кууш болушса, алар ошол калыбында өзгөрүүсүз калтырылган. Эгерде эринчил кең үндүү болушса, алар эринчил кууш үндүүгө айланып кетишкен. Мына ошентип, дифтонгдордун составындагы [w] түпчүлдөрдүн «жумшарышынан» пайда болуп алып туруп, өзүнүн таасирин кайрадан үндүүлөргө тийгизген, б.а. анын алдындагы үндүүлөр тыбыштык сапаты жагынан мон. *жиге*, азыр. мон. *ээ(н)* (б.а. *йеген* > *жыйен* *жээн*): комбинатордук өзгөрүүлөргө дуушар болушкан. Кыскасы, [w] тыбышы эрин-эринчил жана жылчыкчыл болгондуктан өзүнүн тегерегиндеги үндүүлөрдүн эринчилдерге айланышына түрткү болгон. Ошентип, терең түпчүл [гъ] катышкан эринсиз кыска үндүүлөрдүн эзелки кездеги тыбыштык тизмектери дифтонгуга айланган, [w] болсо эки муундуу сөздөрдө түшүп калган, анын тегерегиндеги үндүүлөр өз ара алга же артка ээрчишип отуруп, акырындык менен созулма үндүүгө айланып кеткен (кошумча иретинде «Созулма [уу]» бөлүмүн караңыз):

А. б.түрк. *агыр*, азерб., түрк., түркм. *агыр*, алт. *уур*, хак., тув. *аар*, кыр. *оор*, диа. *оуур*, к.бал. *ауур* (орф. *ауур*);

б.түрк. *багыр*, азерб., түрк., түркм. *багыр*; уйг. *бегир*, өзб. *базир*; башк., каз. *бауыр*; як. *быар*; тув. *баар*, хак. *паар*, алт. *буур*, кыр. *боор*, диал. *бомуур* (б.а. *боор* < *бомуур* < *багыр*);

2) о + г + у ~ а > [ow] > оо:

А. уйг. *когун*, өзб. *кавун*, түркм. *гавун*, к.кал. *кауын*, башк. *кауын*, каз. *кауын*, кыр. *коон*, гов. *говун*;

Б.түрк. *йогун*, *йаган*; азерб., түрк. *йогун*. түркм. *ёгын*, өзб. *йуган*, уйг. *йоган*; кыр. *жоон*, гов. *жогон*, *жовон*; алт. *йоон*, тув., хак. *чоон*; як. *суон*, башк.

йыуан, каз. *жуан*. Демек, кыргыз тилинде бул сөздүн баштапкы формасы жана анын өнүгүшүндөгү кийинки баскычтар болуп сакталган: *жоон* < *жовон* < *жозон*; сал. байыркы түрк. *йогун*, *йоеан*;

Эски жазма мон. *тогудак*, азыр мон. *тоодог*, кыр. *тоодак*, түрк. жазма эстеликтерде *тогдак*;

Кырг. *жооткот*, гов. *жовуткат*; мон. эски эстел. *йуга-ки*// *йогог-ки*// *ойрот*, *зогоо* (көңүл ач), алт. *йоок* (демек, кыр. *жооткот* < *жовуткат* < *його-т*).

Созулма [өө] тыбышынын келип чыгышы. Аталган созулма үндүүнүн пайда болуш шарты, негизинен, ичке айтылчу [ээ], [үү] тыбыштарыныкы менен бирдей, жогоруда созулма [ээ]ге карата айтылган тыбыштык кубулуштарга байланыштуу. Эринчил ачык муундуу сөздөрдө гана [өө] тыбышынын келип чыгышы бир аз башкачараак (бул жөнүндө төмөндө айтылат).

Созулма [өө] төмөнкүдөгүдөй тыбыштык тизмектерден жаралган:

1. а) э + г + у > [əwə] > өө:

Алыскы тектеш тилдердеги сыяктуу эле, кыргыз тилинин айрым говорунда байыркы [гь] тыбышы эки үндүүнүн ортосунда [w] га өткөн жана анын кыскарышы аркылуу созулма [өө] жаралган:

б. түрк. *тебе*, *теве*, тув. *теве*, түрк. *деве*, азерб. *дэвэ*; уйг. *төгэ*, башк. *дөйэ*, тат. *дөя*, түркм. *дүйө* (орф. *дүе*), өзб. *туя*, кыр. *төө*, гов. *төгө*, *төвө*. Бул сөздөрдүн фонетикалык өнүгүшү: *тебе*// *теве*// *төгө*// *төвө*// *теге*// *түйе* (б.а. кыр. *төө*<*төвө*<*төгө*>*төгэ* (уйг) > *түйе* (каз., к кал, // *туя* (өзб) // *дүйе* (түркм) // *дөйэ* // *дея* башк., тат);

Жогоруда келтирилген сөздөрдүн «өгө», «егү» элементтери созулмага айланганда, мунун акыркы муунундагы ичке үндүүлөр көпчүлүгүндө түшүп калган; баштагы тыбыштык түзүлүш калдык катарында говорлордо бирин-экин сөздө сакталган: *төвө* (<*теге*), *бүрөвү* (<*бирегү*), сал. түркм. *кесе-ву* (<*кезегү*) – *көсөө*. Фонетикалык ушу кубулуштун өзү эки муундан турган сөздөрдүн аягындагы кээ бир эринчил созулмалар, сөз ортосундагы сыяктуу эле, байыркы тыбыштык тизмектин («егү» тибиндеги) эрин-эринчил болуп жумшарган түрүнүн дифтонгуга айлангандагы кыскарышынан пайда болууга мүмкүн экендигин көрсөтөт, б.а: *өгө* > *өвө* > *өө*, *өгү* > *өү* > *өө*;

б) ө + г + ү ~ ө > өө

эски жазм. мон. *бөге* (шаман, б.а. бакшы), азырк. мон. *бөө*, кыр. *бөө* (сырдык сөз, жаш баланы коркутуу үчүн колдонулат);

б. түрк. *сүгүл*, уйг. *сөгэл*; кыр., алт., тув., хак. *сөөл*; өзб. *сугал*, түрк. *сыгыл* (орф. *сигил*), түркм. *сиңил*, каз. *сүйел*, к. кал. *шүйел* (кыр. сөөл < сө (г) ел);

эски жазм. мон. *сөгөм*, ойр. *сөгөм*, азыр. мон. *сөөм*, бур. *һөөм*, кал. *сөм*; кыр., алт., тuva. *сөөм*, каз. *сүйем*, тат. *сөям*, башк. *һөйэм*;

эски жазма мон. *өгөде*, азыр. мон. *өгөде*, азыр. мон. *өөд*~*өөдөө*, кыр. *өйдө өөдө*;

эски жазм. мон. *эргүгө*, азырк. мон. *өргөө*, кыр. *өргөө*;

эски жазм. мон. *эрген*, азыр, мон. *өрөөл*, кыр. *өрөөл*.

Монгол тилинен оошкон бул сөздөрдүн ичинен *өөдө* дегендеги созулма үндүү гана түрк (кыргыз) тилдеринин чөйрөсүндө жасалган. Монголчо *өгөде* сөзүндөгү [г] кыргыз тилинде [й] га өткөн: [г>й], андан соң *ой* > *өө*, б.а. *өг(е) де* > *өйде* > *өөдө*. Калган сөздөрдүн кыргыз, алтай тилдериндеги созулма формалары эрте кезде монгол тилдеринен даяр түрдө кабыл алынган, а монголдордун өздөрүндө болсо эки үндүүнүн ортосундагы байыркы [гь] тыбышынын түшүшүнөн пайда болгон: *сөөм* < *сө (з) ем*, *көө* < мон. *хөө* < *кө (г) ү*, *бөө* < *бө (з)е ж.б*;

2) ө + н + ү > өө:

Созулма [өө] эки үндүүнүн ортосунда [н] тыбышынын түшүп калышынан жасалышына мисалдар:

б. түрк. *көңүл*, хак. *хөөл*, тув. *хөөн*, кыр. *көөн*, *көңүл*, б.а. бул сөздүн баштапкы жана созулма үндүүгө айланган эки формасы тең сакталган;

б. түрк. *мүңре*, каз. *мүңире*, як. *меңире*, кыр., алт. *мөөрө*, тув. *мөөре*, хак. *мүүри*, азыр. мон. *мөөрө*, бирок эски жазм. тилинде *мөгөре* (б.а. кыр. *мөөрө* < *өңүрө* \ \ *мөгөре*).

3) ү + й + е > өө:

Кыргыз тилинде эки үндүү ортосунда [й] жана [г, н] тыбыштары да катышкан тыбыштык тизмектерден жасалган созулма үндүү сөздөр анча көп эмес. Бул типтеги созулманын көпчүлүгү үндүү менен үнсүздөн турган тыбыштык тизмектен (V+C) пайда болгон.

Үч тыбыштык тизмектен курулган [өө] гө мисалдар:

к. кал. *бүйен*, кыр. *бөөн*, *мөөн* (сал. б. түркчө *күден*—*мөөн* маанисинде) (б.а. кыр. *мөөн* \ \ *бөөн* < *бү (й)-ен*);

б. түрк. *йадаг*, тув., хак. *чадаг*, азерб. *йайаг*, уйг. *йайак* (түркм. *йайа*, алт. *йойу*); башк. *йэйэу*, тат. *жэяу*, каз. *жэяу*, кыр. *жөө*, гов. *жөйөв*, *жөв*. Талдоого алынган сөздүн ортосундагы байыркы [д] тыбышы азыркы тилдердин көпчүлүгүндө [й] га өткөн, сөздүн өзү болсо алардын фонетикалык системасына ылайыкталган. Кыргыз тилинде жогорудагы байыркы сөздүн аяккы муунундагы *аг* элементи дифтонгдошуу аркылуу созулма үндүүгө айланган: *аг* > *aw* > *өв*. Дифтонгдун аягындагы [w] нын таасири астында сөздөгү ачык үндүүлөр бүт бойдон эринчилдерге өтүп кеткен. Сөз ортосундагы [й] тыбышы артикуляция жагынан жылчыкчылдыгына,

тарып айтыла тургандыгына байланыштуу анын алдындагы эринчил кең үндүү [ө] кууш [ү] гө өткөн, кээде оозеки кепте *жүйө* түрүндө да колдонулат; сал. кыр. *жөөлүү сөз// жүйөлүү сөз*; тув. *сөгле*, кыр. *сүйлө*; тув. *өг*, кыр. *үй*. Ошентип, талдоого алынган бул сөз тыбыштардын комбинатордук өзгөрүшүнөн улам баштагы *йадаг* формасынын ордуна *жөө* түрүнө айланып кеткен.

Созулма [уу] тыбышынын келип чыгышы.

Сөз ортосундагы созулма [уу] нун пайда болуш шарты жогортодо айтылган [оо] жана башка созулма үндүүлөрдүкүндөй эле. Эки үндүүнүн ортосундагы терең түпчүл [гъ] түшүп, анын эки жагындагы үндүү тыбыштар өз ара биригишип, созулма үндүүгө айланып кетишкен. Ушунун натыйжасында сөз мурдагы муун түзүүчү тыбыштык тизмеги жагынан өзгөрүүгө учураган, баштагы эки муундуу сөз бир муунга айланган; жанаша муундагы үндүүлөр окшош болушса, [гъ] түшкөн соң, алар ошо бойдон биригишкен, бирдей болушпаса, үндүүлөр алга-артка ээрчишүү аркылуу өз ара окшоштурулган. Мисалы, б.түрк. тилиндеги *огул* деген бир эле сөздөн [оо], [уу] созулмалары пайда болгон: *огул* сөзүндөгү [гъ] түшкөн соң, биринчи муундагы [о] тыбышы өзүнөн кийинки [у] ну ээрчиген да, кыргыз тилинде *уул* пайда болгон; башка учурда [у] тыбышы өзүнөн мурунку [о] ну ээрчиген да, тува, хакас тилинде *оол* пайда болгон, б.а. *уул<огул>оол*.

Кыргыз тилинин айрым говорлорунда, эринчил-эринсиз жабык муундун дифтонгулашканы сыяктуу эле (*буудай < буудай < бугдай, тооу < тоу < тав < таг*), сөз ортосунда [гъ] нын ордуна чормогой эрин-эринчил [w] колдонулганы учурайт. Булардын кийинкиси катышкан тыбыштык тизмек да, [къ] ~[гъ] сыяктуу эле, эки үндүүнүн ортосунда жана сөз аягында созулма үндүүлөргө айланган. Сөз ортосунда мындай тыбыштык процесс аз, бирок кездешет:

1) а + г + у > [уw] > уу:

б.түрк. *йагук* (жакын маанисинде), кыр. *жуук* (кечке *жуук*, жанына жакын *жуутпайт*). алт. *йуук*, тув. *чоок* (б.а. *жуук < жууук < йагук*);

мон. жаз. тил. *хагур*, азырк. мон. *хуур*, кыр. *куур*; эски өзб. *ковур*, азырк. өзб. *ковур* (б. а. кыр. *куур < кууур < кагур*);

2) у ~ о + г + у > [уw] > уу:

эски жазма мон. *бугурал*. ойр. *бугурул*, азыркы мон., бур. *буурал*; алт. *буурыл*, кыр., тув. *буурул*; башк., каз. *бурыл*;

б.түрк. *согук*, түрк., уйг., *согук*; кыр. *суук*, алт., тув. *соок*, хак. *соох*, түркм., өзб. *совук*; башк. *һуук*, каз. *суык*, к.кал. *сууык* (б.а. кыр. *суук < сумук < согук*);

Созулма [үү] тыбышынын келип чыгышы.

Кыргыз тилинде туюк муундуу сөздөрдөн созулма [үү] анча көп кездешпейт. Аталган созулма үндүү тө-

мөндөгүдөй тыбыштык тизмектерден чыккандыгы байкалат, жана пайда болушу жагынан созулмалардын башка түрлөрүнөн айырмаланбайт.

1) и~ у+г+у > [үw] > үү:

эски жазма мон. *серигун*, азырк. мон. *сэрүүн*, кыр., алт *серүүн*, тув. *сериин*, як. *серүүн*, хак. *сөрөн*;

эски жазма мон. *сүгүсү*, халха мон. *шүүс*, азырк. мон. *шүүс-(эн.)*, кыр. *шүүшүн*; сал. маньчжур, *шиги*. Бул сөздөр түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине, эртерээк кезде монгол тилдеринен даяр түрдө келип кирген; жүүн; муун-жүүн. Мындагы кош сөздүн экинчи бөлүгү, *жүүн*, биринчи компонентинин муун түзүүчү баштагы тизмектери сыяктуу (<*бог - үн*), тыбыштык айкалыштардан келген болуу керек;

мүүн (кемчил маанисинде: эч жеринен *мүүн* таппайсың); кыр, *күүгүм*, к.кал. *гегүгим*, уйг. *гүгүм*.

Жогоруда келтирилген сөздөр жана аларга окшогондор, башка созулма үндүүлөр сыяктуу эле, [үү] да эки үндүүнүн ортосундагы [г] жана мүмкүн [w] тыбыштарынын түшүп калышынан пайда болгонун көрсөтөт.

2) ү + й + ү > үү:

Башка созулмалардай эле [үү] да сөз ортосундагы уяң [й] тыбышынын түшүшүнөн жаралган. Азыркы кыргыз тилинде ортосунан [й] орун алган сөздөр өздөрүнүн созулмага өткөн түрлөрү менен катар колдонула берет. Бирок текшерип көрсөк, алардын айрымдарынын ортосундагы [й] нын өзү тарыхый жагынан [г] же башка үнсүз тыбыштарга барып такалат:

шүүшүн < шүйшүн; кийинкисинин ортосундагы [й] монголчо шүүс (эн) сөзү аркылуу байыркы *сүгүсү* дөң пайда болгон: [г > й] (жогору жакты караңыз); салыштыр: *жээрен ~ жейрен*, алт. *йегрен*; *өөдө ~ өйдө*, эск. мон. *эгеде* азырк. мон. *өөд*, *өөдө*; мында да [г > й], а [й] болсо созулма үндүүнүн жасалышына катышты;

жүйүр\| жүүр (*жүйүр отур\| жүүротур*, *жүйүр төрөйт\| жүүр төрөйт*) ж. б.

үйүр\| үүр (<*үйүр* б.түрк. *үгүр*): жаман айгыр *үүрсөк* ж. б.

Жогорудагыдай калыптанган, нормага келтирилгендер менен катар тез сүйлөгөндө кууш үндүүлөр ортосундагы [й] тыбышынын түшүрүлүп айтылышына жол берилет, адатта бул ыкма менен да үндүүлөр пайда болот.

Ошентип, созулма үндүүлөрдүн келип чыгышы, тарыхы кыргыз адабий тилинин грамматикасында абдан кеңири каралган.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, орфоэпия, графика, орфография, фразеология. - Бишкек, 1998.
2. Ахматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. - Ф.: Мектеп, 1978.
3. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. - Ф.: 1990.

-
4. Дыйканов К. Кыргыз тили: фонетика, лексика. - Ф., 1992.
 5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: фонетика жана морфология. - Ф.: Илим, 1980.
 6. Кыргыз тили: энциклопедия. - Б., 2004.
 7. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1-том. - Б., 2004.
 8. Каратаева С.К. Эмфатические долгие гласные в кыргызском языке. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - 2020. - №.3. - С. 194-198.
 9. Каратаева С.К. Образование долгих гласных на стыке морфем. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. - №. 10. - С. 255-260.
-